

Жираткова А.К., студ.
Інститут філології КНУ імені Тараса Шевченка, м. Київ

ТВОРЧИСТЬ КИЇВСЬКИХ МИТРОПОЛИТІВ РАНЬОГО ТА ВИСОКОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

У статті аналізується феномен творчості київських митрополитів епох Ранняго і Високого Середньовіччя, зокрема Іларіона Київського, Никифора I і Кліма Смолятича. Виокремлюються ті головні риси й мотиви, які визначають особливості митрополичої художньої спадщини, а також становлять науковий інтерес для сучасного духовно-літературного простору. Досліджуються домінуючі аспекти творчості середньовічних митрополитів у проекції на сучасні виклики.

Ключові слова: київські митрополити, Раннє Середньовіччя, Високе Середньовіччя, феномен митрополичої творчості, Іларіон Київський, Никифор I, Климент Смолятич.

Київські митрополити Ранняго і Високого Середньовіччя, зокрема Іларіон Київський, Никифор I і Клим Смолятич, двоє з яких є за походженням русинами, а інший, хоч і був греком, та присвятив своє життя праці й служінню на користь Русі, були творцями оригінальної середньовічної літератури, яка стала основою для подальшого розвитку давньої української писемності. Творчість цих митрополитів репрезентує тезу про те, що очільники церкви були не тільки творцями нової духовної політики, а й книжності. Ці митрополити не просто писали твори на релігійну тематику, а й творили літературу, сповнену передових суспільно-політичними ідеями, таку, що чинила безпосередній вплив на князів, їх оточення й суспільство загалом.

Метою нашого дослідження є довести, що творчість Іларіона, Никифора та Климента репрезентує специфічний феномен митрополичої творчості – духовно-літературний, ідеї якого є актуальними і нині, у часи утвердження Томосу в Україні.

Актуальність роботи полягає у тому, що діяльність зазначених постатей становить окремий феномен митрополичої творчості, який потребує сучасних наукових інтерпретацій.

Дослідження творчості київських митрополитів ще продовжується, з'ясовуються темні місця у їхній біографії та творчому шляху. Основи, фундамент для подальших студій заклали свого часу М. Грушевський, Д. Чижевський, С. Єфремов, М. Возняк, В. Яременко, О. Сліпущко, П. Білоус та ін. Новаторство нашого дослідження полягає у тому, що ми аналізуємо феномен митрополичої творчості як окремий, специфічний, досліджуємо твори названих книжників із модерного, сучасного погляду. Намагаємося акцентувати увагу на тому, які саме ідеї й теми цих послань є актуальними для сучасного читача.

Однією із найвизначніших постатей суспільно-політичного, культурного й церковного життя Київської Русі XI ст. був знаменитий письменник і оратор, історик і філософ, перший митрополит руського походження – Іларіон. Його літературна спадщина – “Слово про Закон і Благодать”, “Сповідь віри”, із деякими

застереженнями – “Послання до брата стовпника”. Д. Ліхачов висловив припущення, що Іларіон міг бути й автором “Сказання про поширення християнства на Русі”. Найголовнішим його здобутком є своєрідна декларація Русі у жанрі урочистої проповіді – “Слово про Закон і Благодать”. Структуру “Слова...” достатньо точно охарактеризував М. Грушевський: “Слово”, або “повість”, як його зве сам автор, зложена з ряду циклів, з котрих кожен має свій вступ і закінчення та творить окрему риторичну цілість, а ідея “Слова” розвивається при тім строго логічно, переходячи з циклу до циклу, які становлять, таким чином, не механічно пов’язані образки, а органічно сполучені переходи в степенуванні головної ідеї” [2, с. 64]. Загалом, “Слово” можна поділити на три частини: перша – звеличення Бога, Ісуса Христа і християнства, друга – похвала Володимиру за хрещення Русі, а також особливо за те, що від дійшов до цієї ідеї сам, власним розумом; третя – похвала Ярославу Мудрому як гідному продовжувачеві справи Володимира та молитва за Руську землю.

Окрім заслуг Іларіона на ниві філософії (проблема свободи вибору людини) та політичної думки (“Слово” – політичний маніфест у формі церковного послання, яке репрезентувало Русі й усій тогочасній Європі політичну платформу великих київських князів Володимира Великого та Ярослава Мудрого, порушувало питання про місце і роль Київської держави у всесвітній історії і в системі християнського світу), хотілося б наголосити і особливо відзначити актуальність його твору для сучасності. На нашу думку, протиставлення образів Закону і Благодаті можна у сучасному контексті розтлумачити як протиставлення старого і нового, усталеності й руху, традиції та змін, неосвіченості й науки. Доказами цього є яскраві паралелі у творі, символічні ознаки Закону і Благодаті: тінь (видимість) та істина, тобто люди були обмежені колом унормованих, усталених, дозволених знань та звичаїв, яким мали слідувати без вагань та заперечень, а істина розірвала це коло, осяявши людство новими знаннями, повідавши, що світ не обмежений певними традиціями, а відкритий для досліджень і вивчень: “Не змогли бо іудеї тінь Закону утримати, щораз ідолам поклоняючись, то як же їм істинної Благодаті науку зберегти” [4].

У тезі “рабство-воля” можна побачити звільнення суспільства від кайданів тієї ж традиційності, схоластики, закритості. Натомість бачимо потребу нових знань, наук і можливостей людського розуму взагалі: “І коли навістив Бог людське ество, з’явив досі невідоме і загане, і народилася Благодать” [4]. А паралель “місяць-сонце” може свідчити про подолане життя у пільмі й неутвті, рух у закритому колі, виходу з якого немає або він жорстоко карається, через осяяння людства знаннями, які руйнують ці насаджені ілюзорні обмеження: “І були ми сліпими і світла правоти не бачили, а в омані ідолської блукали і до того ж глухими були до спасенного учення. Та помилював нас Бог і возсіяло і в нас світло розуму...” [4]. Згідно з законами синергетики, тільки та система, що здатна до розвитку, до змін, до вивчення та засвоєння нового, тобто відкрита, а не закрити, може розраховувати на подальше існування, інакше вона зруйнує сама себе. По суті, це сучасне твердження можна довести твором Іларіона. Існування суспільства неможливе без розвитку та руху вперед, продуктивних дій, спрямованих на покращення на вдосконалення усіх сфер життя людини. Особливо цікаве протиставлення “горбатого людства”, яке після відповідних змін “розпрямлено

ходить”. Воно ніби символізує коло поглядів людини обмеженої, яка не бачить далі свого носа під тиском умовностей і традицій, та людини, яка розвивається, прагне до знань та здобуває їх, не боїться дивитися у майбутнє, досліджувати усе нове та гордо несе нові ідеї у світ.

Ще одна паралель “свічка-сонце” символізує, на нашу думку, штучність та умовність, неприродність науки і знань, які відірвані від реальності (як середньовічна схоластика), що покликані контролювати та обмежувати людину, не допустити її розвитку. До речі, ці обмеження можуть змінювати одне одного, модифікуватися у своїх виявах та ознаках, та головне – вони тимчасові. Рух же, розвиток і прагнення до нових знань – вічні. Теза “суша-вода” (суша, посуха, пустеля і вода, дощ, море, роса) може інтерпретуватися як виснажливість і безрезультатність, беззмістовність старої системи обмежених знань, а також життєдайна сила нових наук, які творять прекрасне майбутнє для суспільства. З їх появою людина здобуває голос, можливість проявити себе та впливати на майбутнє, брати участь у його розбудові.

Водночас, нам не варто забувати, що без минулого немає і майбутнього. Так само і Благодать не постала б без Закону: “Закон предтеча був і слуга будучому віку, неплінному життю, бо закон приводив узаконених до благодатного хрещення, хрещення ж перепускає синів своїх у вічне життя” [4]. Отже, митрополит Іларіон у своєму “Слові про Закон і Благодать” заклав основи не тільки гуманізму, наділивши людину свободою волі, а й, на нашу думку, раціоналізму, що робить його твір надзвичайно актуальним у контексті сучасності.

Майже через півстоліття після Іларіона митрополиту кафедру зайняв грек Никифор I. Никифор був помітною фігурою у суспільно-політичному житті Русі. Митрополит підтримував близькі стосунки з князем Володимиром Мономахом, про що свідчать два його послання до князя, які збереглися до наших часів. Існує припущення, що Никифор не знав руської мови і що його твори було перекладено з грецької. Твори Никифора дійшли до нас у збірках, зазвичай у поєднанні з творами Мефодія Патарського (єпископ м. Патар, Мала Азія, III–IV ст.). Є гіпотеза, що саме Никифор переклав твори Мефодія на старослов’янську мову. За списками, що датуються не раніше ніж XVI ст., до нас дійшли: 1. Послання до Володимира Всеволодича Мономаха “Про піст та стриманість почуттів”; 2. Послання до Володимира Мономаха про розділення церков на східну і західну; 3. Послання про латинян до великого князя Святослава Ярославича. Збереглося також ще кілька творів, які атрибуують цьому авторові.

Послання до Володимира Мономаха (написане між 1113–1121 рр.) “Про піст та стриманість почуттів” є вельми цікавим із літературної, суспільно-політичної та філософської точок зору. Воно ґрунтується на ідеях античної та візантійської книжності, висвітлює маловідомий шар вітчизняної літературної та філософської культури: соціально-політичні та етичні проблеми, питання пізнання світу, співвідношення інтелектуальної та почуттєвої сфер. У своїм посланні до Мономаха, що приурочено до посту, Никифор, як перша особа в церкві, звертається до першої особи в державі. Він тактовно напучує князя, нагадує про відповідальність за долю рідної землі, необхідність мудрого і справедливого правління під впливом християнських духовних

цінностей. Никифор продовжує традицію, де мудреці ставали дорадниками правителів, їхніми духовними отцями, тим самим прислужившись своєму народові.

“Послання Никифора, митрополита Київського, до князя Володимира, сина Всеволода, сина Ярослава” подає прозорий виклад тодішнього розуміння духовного світу людини, її психології. На переконання автора, душа має три головні вияви, сили, складники – розум, волю і почуття. Саме розумом ми осягаємо волю Божу та саме ним відрізняємось від тварин. Волю “мають, коли до Бога є ревність і помста на ворогів Божих” [6], тобто вона розглядається як вірність Богові та відданість йому, готовність воювати за нього. Почуття – “добročинне, коли до Бога є ревність і забування іншого, і про одне мислення – про просвіщення, від якого сийво буває Боже” [6]. Автор вважає почуття, зокрема й веселість, не виявом гріховного, а засобом наближення до Бога. Він не проповідує відречення від почуттів, а заохочує використовувати їх життєдайну та чудотворну силу. Никифор детально описує людські чуття, якими діє душа: зір, слух, нюх, смак і дотик. Також він радить князеві з розумом ними користуватися та завжди аналізувати побачене, почуте, відчуте й ін. У творі Никифор висловлює похвалу князеві, застерігає його, а також замовляє слово за осіб, яким він протегував.

Особливо цікавим здається визначення автором суті життя, що виявлене у наступних тезах: “Тому й подвійне суть життя наше: розумне і нерозумне, духовне і тілесне. Та в розумному і духовному – божественне щось є і дивне, і таке, що безплотного ества дотикається, а в нерозумному – пристрасне і сластолюбне” [6]. Никифор розуміє земне життя як цінний і важливий період, а не як час, коли треба намагатися спокутувати свої гріхи та працювати над тим, щоб потрапити на небеса. Земне життя сповнене як радостей, так і горя, перемог і поразок, істини та помилок. Такий дуалістичний характер світу підтверджується ще й тим, що поруч із добром людину в житті супроводжує і зло, яке іноді важко виокремити і викоренити: “Нерозлучно ж бо зло від добра і перемішані злоби з чеснотами, яко же і плевели в пшениці” [6]. Але добро сильніше, воно живить і дає сили для боротьби людині, яка творить благо.

Отже, попри те, що спадщина митрополита Київського Никифора I не є об’ємною, його послання мали значний вплив на Володимира Мономаха, актуалізували справедливості і вселюдські моральні цінності, були зразками передової філософської та суспільно-політичної думки і є надзвичайно цікавим матеріалом для досліджень.

Другим після Іларіона митрополитом-русичем став Клим Смолятич. У єдиному творі письменника “Послання священнику Фомі” знайшла яскраве відображення суспільна політика князя Ізяслава, осмислена і репрезентована релігійним діячем. Самостійність руської церкви тут постає як невід’ємна частина загальнодержавної політики.

У творі “Послання, написане Климом, митрополитом Руським, священнику Фомі і розтлумачене Афанасієм-ченцем” йдеться в основному про теоретичні проблеми. Клим прагнув зняти висунуті проти нього звинувачення у марнославстві та пихатості, довести своє право очолювати руську церкву, наголошуючи на тому, що влади він не прагнув, але оскільки вона дана Богом, то він гідно і чесно виконує свої обов’язки. Головне релігійне питання полеміки Клима і Фомі – чи можна дозволяти

символічне, широке тлумачення тексту Святого Письма? Клим переконаний, що Біблію слід розуміти і тлумачити як світ символів. З цією метою він пояснює притчу Соломона, історію про подорож одного чоловіка в Ієрихон. У всіх біблійних образах, ідеях, сюжетах треба шукати не буквальний сенс, пряме значення, а й глибинний, символічний підтекст. Передовою є думка Климента про те, що люди, а особливо священники та інші представники церкви, мають розвиватися та навчатися, усім цікавитися та прагнути знати якомога більше: “Думай, милий, думати слід і знати, як все існує, й управляється, й удосконалюється силою Божою...” [5]. Письменник залишив нащадкам власне оригінальне розуміння духовної сутності людини та її призначення. Ідею єдності Руської держави, її політичної незалежності та церковної автокефалії він поставив у один ряд із домінуючими ідеями того часу.

Отже, творчість Іларіона Київського, Никифора I і Климента Смолятича є специфічним феноменом – творчістю київських очільників церкви і митрополитів. Визначальною рисою їхніх текстів є утвердження нової духовності та літератури охрещеної Русі, проголошення визначальних культурно-політичних ідей, утвердження міжнародного статусу Русі. Ця спадщина мала вагоме значення для тогочасної політики, філософії, історії, релігії, літератури. Варто наголосити, що жоден із них не вважав віру сліпим підкоренням і наслідуванням. Вони відстоювали ідею про те, що шлях до Бога і Раю – це інтелектуальний процес особистості, яка прагне гармонії з собою і оточуючим світом. Твори київських митрополитів актуальні й для сучасного читача, адже проголошують важливі ідеї і розглядають Київську Русь у контексті загальноєвропейської історії та культури. Мотиви творів митрополитів близькі сьогочасній читачській аудиторії та ілюструють цінності, які важливі й нині. У дечому митрополити навіть випереджали свій час, наприклад, у проголошенні свободи вибору людини. Їхні твори, пронизані щирим хвилюванням за рідний народ і Батьківщину, є тим невід’ємним і важливим пластом культури, історії, філософії та літератури, що має важливе значення для сьогодення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Возняк М.* Історія української літератури. У 2 книгах: Навч. Вид. / М. Возняк. – Вид. 2-ге, перероб. Кн. 1. – Львів: Світ, 1992. 2. *Грушевський М.* Історія української літератури: В 6-ти т. 9 кн. Т. 2 / М. Грушевський / Упоряд. В.В. Яременко; Приміт. С.К. Росовецького. – К.: Либідь, 1993. 3. *Єфремов С.* Історія українського письменства / С. Єфремов. – К.: “Феміна”, 1995. – 688 с. 4. *Іларіон Київський.* “Слово про Закон і Благодать” у пер. В. Яременка. Електронний ресурс. Режим доступу: <http://litopys.org.ua/oldukr2/oldukr52.htm> 5. *Климент Смолятич.* “Послання”. Електронний ресурс. Режим доступу: <http://litopys.org.ua/oldukr2/oldukr66.htm> 6. *Никифор I.* “Послання Никифора”. Електронний ресурс. Режим доступу: <http://litopys.org.ua/oldukr2/oldukr64.htm> 7. *Сліпушко О.* Софія Київська. Українська література Середньовіччя: доба Київської Русі (X–XIII століття) / О. Сліпушко. – К.: Аконіт, 2002. – 400 с. 8. *Чижевський Д.* Історія української літератури. Від початків до доби реалізму / Д. Чижевський. – Нью-Йорк: Українська вільна академія наук у США, 1956.

Стаття надійшла до редакції 06.11.2018 р.

THE ART OF KYIV METROPOLITANS OF THE EARLY AND HIGH MIDDLE AGES

The article analyzes the phenomenon of creativity of Kyiv metropolitans of the Early and High Middle Ages, in particular Ilarion of Kiev, Nikifor I and Klim Smolyatich. The main features and motives that determine the peculiarities of the metropolitan artistic heritage are highlighted, as well as they are of scientific interest for the contemporary spiritual and literary space. The dominant aspects of the work of medieval metropolitans in the projection of contemporary challenges are explored.

Key words: *Kyiv metropolitans, Early Middle Ages, High Middle Ages, phenomenon of creativity of Kyiv metropolitans, Ilarion of Kiev, Nikifor I, Clyment Smoliatych.*

УДК – 930

Захарченко П.П., д. юр. н., професор
Юридичний факультет КНУ імені Тараса Шевченка, м. Київ

МІСТИФІКАЦІЯ ДАНИЛА ЯНЕВСЬКОГО, АБО ГІБРИДНА ВІЙНА ПРОТИ УКРАЇНСЬКОЇ МИНУВШИНИ

Аналізується одна з останніх книг доктора історичних наук, Заслуженого юриста України Д. Яневського. Спираючись на комплекс сучасних методів пізнання історії та історії права, розкрито маніпулятивність тлумачення історичних фактів, показано провокативний зміст окремих положень монографії Д. Яневського.

Ключові слова: *Д. Яневський, історія України, діячі українського національно-визвольного руху, пропагандистська література.*

5 жовтня 2018 р. під студентською аудиторією юридичного факультету КНУ були виявлені столи книг для безкоштовного розповсюдження, видані на замовлення Міністерства інформаційної політики України під назвою “Проект «Україна». Известные истории нашей державы: продолжение” доктора історичних наук, Заслуженого журналіста України Данила Яневського. Твір суперечить Закону “Про заступлення комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки” від 9 квітня 2015 р. На с. 245 і с. 247 використані портрети очільників комуністичного режиму Ф. Дзержинського і В. Леніна. Відповідно до ст. 1 п. 4г Закону, під заборону потрапила символіка комуністичного тоталітарного режиму, що включає зображення, пам’ятники, пам’ятні знаки, написи, присвячені особам, які обіймали керівні посади в комуністичній партії (посаду секретаря районного комітету і вище), особам, які обіймали керівні посади у вищих органах влади та управління СРСР, УРСР (УСРР), інших союзних або автономних радянських республік, органах влади та управління областей, міст республіканського підпорядкування, працівникам радянських органів державної